

РИТОРИКА АНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ СТИЛІСТИКИ

Тетяна ТОКАРЕВА (Кіровоград, Україна)

У статті розглядаються основні концепції античної риторики та аналізується їх вплив на розвиток стилістики як науки.

Ключові слова: риторика, публічне мовлення, мистецтво переконання, концепт стилю, стилістика. The article reveals the main concepts of the antique rhetoric and provides the analysis of its influence on the development of stylistics as a science.

Key words: rhetoric, public speaking, the art of persuasion, the concept of style, stylistics.

Дар слова – одна з надзвичайних здібностей людини, яка підіймає її над світом всього живого і робить власне людиною. Слово є не лише засобом спілкування між людьми, а й інструментом впливу на свідомість і вчинки іншої людини. Не випадково, що у процесі еволюції людської життєдіяльності виникає ораторське мистецтво і риторика. Вони є необхідними і в наш час як інструмент управління і благоустрою життя суспільства, формування особистості через слово. Своєрідність риторики виявляється, по-перше, у тому, що в центрі уваги цієї науки знаходиться не лише мисленнево-мовленнева діяльність, але й мисленнево-мовленневий аспект, тобто риторика цікавлять одночасно дві сторони мисленнево-мовленневої діяльності, що визначається самою специфікою риторики як науки про закони управління цією діяльністю, мета якої – переконання. По-друге, риторика вивчає текст не на одному, а на різних етапах його існування (породження тексту, текст як процес, текст як продукт).

Кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти правильно й гарно говорити, оскільки це дає можливість установлювати і підтримувати добрі стосунки із людьми в різних колективах. Кожен, хто поставив перед собою завдання оволодіти мистецтвом і культурою мовлення, повинен знати історію й теорію риторики, праці відомих вчених, вміти застосовувати знання на практиці. Оскільки особливий інтерес для риторики становить такий вид тексту, як публічне мовлення, яке за своїми характеристиками повинне бути правильним, ясным, точним, стислим, доцільним та виразним, то знайомство з історією риторики має важливе значення також і для підготовки майбутніх філологів, вчителів іноземної мови.

Актуальність проблеми обумовлена зростаючим інтересом до розвитку мовленневих комунікацій (зокрема публічного мовлення) та до сучасних неориторичних концепцій, що у свою чергу потребує більш докладного ознайомлення із основами античної риторики.

Метою даної статті є узагальнення основних концепцій античної риторики та розкриття її впливу на становлення стилістики.

Питання, пов'язані з становленням стилістики як самостійної науки, її зв'язок із риторикою, яка створила підґрунтя для виникнення стилістики, досліджувалися багатьма науковцями, тут, зокрема, слід назвати таких, як В. Фляйшер, Г. Міхель, Е. Різель, К.- Г.Гьоттерт, О.Юнген, М.Брандес, Л.І.Мацько та ін. [1;2;4;8]. Стиль як кодування

вираження як у мові, так і в духовній сфері, як у листах, так і в одязі, у привітаннях чи піснях, існує з того часу, як існує спілкування між людьми. Стиль функціонує водночас як показник індивідуальності, так і критерій, який відрізняє одну річ від іншої, розмежує їх. До сьогодення вирізняються різні суспільні прошарки, у тому числі й стилістично. Іншими словами: стиль у своєму історичному розвитку викристалізувався як індивідуальна риса (як власне індивідуальний стиль написання листа) та як нормативна програма (вчення про стилі) [8].

У ранніх концептах стилю домінувало нормативне розуміння, навіть коли в античну епоху значна увага зверталася на індивідуальний стиль, так званий стиль Гомера. У гомерівському епосі, зокрема в «Іліаді», спостерігається широке вживання метафор, а в «Одісеї», яка побачила світ у 7 ст. до н. е., більш аналітичними є синтаксичні структури. Оскільки у стародавній Греції риторика була вагомим складовою частиною суспільного життя, у творах Гомера справжнім героєм вважався той, хто не тільки виявляв доблесть, а й умів гарно говорити. Війську Агамемнона, що завоювало Трою, дуже допомагав своїми промовами старий Нестор, хоч він уже й не міг безпосередньо брати участі в битві. Інші герої Гомерової «Іліади» виголошували промови так, що вони розкривали характер промовця і справляли неабияке враження витонченою майстерністю викладу думок. Саме ці твори тали взірцем поетичного висловлювання. Було очевидним, що у повсякденному житті люди розмовляють інакше, без аристократично-літературного забарвлення. Але і в розмовній мові, у повсякденному житті, встановлювалися відмінності між високим та низьким, гарним і поганим стилем. Важливим є той факт, що, незважаючи на встановлення домінантного стилю, стилістика як наукове вчення про стиль ще не була розвинена [8: 52].

Той, хто в стародавній Греції розпочинав перед судом свій позов, повинен був сам виголосити промову, хоч іноді і давав її написати досвідченим фахівцям, які готували промови для судового розгляду. Ті ж не тільки складали їх, а й розробляли теорію риторики. Велику увагу приділяли вони підбору доказів, удосконаленню фраз з метою посилення їх впливу на слухачів чи опонентів.

Художня риторика як різновид творчості сформувалася на базі практичної риторики. Першу теорію риторики створили в V столітті до нашої ери сіцилійські греки в Сіракузах. Найвидатнішим з них був Горгій, який удосконалив теорію ораторського мистецтва і познайомив з нею Афіни. Завдяки незвичайному стилю його витончених промов він зумів перетворити риторику на мистецтво, яке своєю красою та силою впливу зрівнялося з поезією [5: 190].

Перший крок від міфу до вчення зробили софісти. Спочатку слово «софіст» мало позитивний зміст, воно позначало взагалі людину талановиту, здатну проявити себе у будь-якій діяльності, досвідчену в певному мистецтві. Наприкінці V ст. до н. е. софістами стали називати платних вчителів красномовства і філософії. Спочатку софісти навчали правил логічного мислення, правильних прийомів доведення і спростування. Однак, дуже скоро вони відійшли від цього, головним їх завданням стає добір та застосування різного роду словесних логічних хитрощів, при допомозі яких можна досягти перемоги над супротивником. Слово набуває негативного забарвлення. З'являються прізвиська «лжемудрець», «шарлатан», «фокусник». Відношення до софістів і софістики було подвійним і протирічним. З одного боку, вони були потрібні афінським громадянам, так як допомагали оволодіти мистецтвом управління, навчали їх умінню говорити, переконувати, сперечатися. Але, з іншого боку, їх безпринципність, віртуозність при захисті прямо протилежних точок зору, нестійкість політичних поглядів і позицій викликали недовіру і навіть ворожість до них [6]. Школа софістів продовжила розвиток теорії ораторського мистецтва. Слід зазначити, що ораторську майстерність софісти цінували більше, ніж зміст виголошуваних промов.

Діяльність софістів у справі поширення загальної освіти та культивування художнього стилю довершив Ізократ. Про роль ораторського мистецтва він сказав так: «Слово не тільки вивільнило нас із кайданів тваринного життя, завдяки йому ми збудували міста, створили закони й досягнули мистецтва. Сила його така, що без нього не може виникнути нічого розумного. Слово започатковує всі вчинки і всі наміри». Ізократ заснував першу школу, в

якій учні оволодівали риторикою й письмом і одержували загальну освіту. На відміну від софістів Ізократ дотримувався традиційної грецької моралі. Його настанови стали основою всіх наступних теорій стилістики.

Розквіт риторики розпочинається в античний час. Саме греки зробили значний внесок у становлення риторики. Відкриття греків ще не було досконалим мовленням, але було його потенціалом, комунікативним фундаментом політики і тим самим основою для заснування полісу. Акцентувалася аргументація та переконлива презентація, багато роздумів концентрувалися саме на останньому аспекті. Навіть найдоречніші аргументи не могли вплинути на супротивника, якщо він добре володів стилем мовлення.

Без жодного сумніву, поява риторики пов'язана із політичним розвитком. У той час, коли у грецькому полісі у 5 – 4 ст. до н. е. вперше з'явилася демократія, виникли нові можливості для політичної кар'єри. Не лише походження та статок відкривали шлях до вищого кола громадян, разом із тим, необхідно було володіти мистецтвом мовлення та переконання. Тут велику роль відіграв Аристотель. Він заснував риторично-нормативну стилістику, яка протягом століть була основою для використання мови.

Риторика, яка мала статус софістичного вчення, незабаром стала невід'ємною складовою освіти громадянина. Її метою стало переконання супротивника за допомогою мовних засобів. У класичній риторичній головну позицію займало мовне оформлення думок (елокуція). Дослідження мовного оформлення означає не що інше, як дослідження стилістичних проблем.

Грецька школа софістів започаткувала історичний розвиток стилістики. Довгий час рух софістики трактувався через призму його бачення Платоном (427 - 347), який разом із своїм учнем Аристотелем (384 – 322) займає чільне місце у становленні філософії. З цієї перспективи софістика трактувалася як риторично-артистичне мистецтво, яке не відповідало дійсності. Лише Георг Вільгельм Фрідріх Гегель поступово змінив цю точку зору. Діалектика Сократа більшою мірою ґрунтувалася на софістичних вченнях, особливо на рукописах Протагора з Абреди (прибл. 480 – 410), які збереглися лише фрагментарно.

Звичайно, софісти були відповідальними за відносно високий стандарт освіти в античній Греції. Вершину індивідуальної освіти вони вбачали у здібності гарно та переконливо говорити, що знову ж, у свою чергу, було пов'язане із політичними вимогами. Не випадково саме із цього оточення походять найперші відомі майстри риторики. Але ці твори виникли не в Афінах, які були центром політичної влади та освіти, а на території грецьких колоній, а саме у Сицилії, яка переживала свій час розквіту у період перських війн. Саме звідси, із Сиракуз, походять підручники з риторики, написані Тезіасом та Кораксом, а також праці Горгія та Леонтіноя (480 – 380), який постачав Афіни найбільш успішними викладачами-ораторами. У творах Коракса, які дійшли до нашого часу, ще не згадується стилістика, як це незабаром трапилось у Горгія. Саме у творах Горгія знаходимо основи риторично-стилістичної традиції, серед яких розподіл мовлення на три жанри, які пізніше у дещо зміненому вигляді були прийняті і канонізовані Аристотелем. Поряд із державною або народною мовою Горгій визнавав також судову мову та урочисту мову. Його риторика містить вказівки стосовно змісту та побудови промови, перш за все як віршованій стиліст він розробив дані мовної норми, наближені до практичного вживання мови. Найважливішим відкриттям Горгія у цій галузі є риторичний період, який прокладає шлях між віршованим твором і прозою. Поряд із цим слід вказати також на синтаксичне стаккато, яке спрямоване на створення ритму. Цей так званий «горгіанський стиль» можна вивчати наприклад із двох творів-зразків, які повністю збереглися, у яких він демонструє можливості для застосування таких мовних засобів. У відомому творі «Ода Гелені» автор використовує всі стилістичні засоби, щоб захистити невірну доньку Зевса, яка вийшла заміж за Париса (свого провідника до Трої). Деякі сучасники Горгія вважали його стиль занадто «модерним».

Майстром академічних бесід-діалогів був афінський філософ Сократ (469 -399 рр. до н. е.), учень Горгія, який поширював своє філософське вчення серед афінської молоді у формі діалогу. Сократ використовував такий спосіб ведення діалогу, який полягав у постановці питань співбесідникові і показі помилковості його відповідей. Сократ обговорював із співбесідниками різноманітні питання. Знання і незнання, добро і зло, свобода і обов'язок,

багатство і бідність, душа і тіло, самопізнання та освіта – ось далеко не повний перелік тем діалогів Сократа. Характерною рисою його способу ведення діалогу була іронія, замаскована насмішка над самовпевненістю тих, хто вважає себе «всезнаючим». Вдаючи із себе простачка, ставлячи весь час запитання, Сократ заводив своїх співбесідників у глухий кут, викривав їх нахабність, показав, що вони не мають істинного знання, хоча й претендують на це. Однак, іронія Сократа суттєво відрізняється від звичайної іронії. Її мета – не просто розвінчати і знищити кого-небудь, а допомогти людині пізнати себе, стати вільним, проявити свої творчі здібності.

Наївні питання Сократа були розраховані на те, щоб викликати занепокоєння в душі людини, примусити її замислитися над своїм життям. Він постійно мислив сам і примушував мислити інших людей, Сократ сумнівався сам і викликав сумніви у своїх співбесідників, він вимагав перевірки і доказів кожної думки, кожного висунутого твердження, примушував своїх співбесідників замислюватися над змістом та суттю понять, які вживаються.

Впродовж кількох десятиріч Сократ керував школою риторики, де він виховував не лише гарних промовців, а й давав своїм учням освіту, яка була близькою до життя. Збереглися понад 20 промов Сократа, які все-таки більш схильні не до риторики, а до стилістики. Найголовніші риси його теорії чітко показані у його творі «Проти софістів» [8:53-55].

Зовсім інше стилістичне спрямування є характерним для праць риторика Антифона з Рамнуса (480 – 411), якого Платон вважає вчителем красномовства та якого було страчено у 411 році, після того, як під час революції 404 року до н. е. він у перших рядах приймав участь у олігархічному путчі проти демократії. Його риторика знаходиться у тісному взаємозв'язку із політичною дійсністю. У першу чергу Антифон досліджував промови під час процесів – три із п'ятнадцяти промов взяті із справжніх судових процесів стосовно справ по вбивствах. Останні дванадцять представлені промовами-зразками фіктивних судових процесів стосовно вбивства, у вигляді протокола судового засідання у трьох частинах, кожна з яких складається із обвинувачу вальної промови та із промови на захист обвинуваченого.

Важливе значення тут має розвинена незадовго до цього техніка аргументації «за» та «проти», постійної зміни перспективи, що збереглося як ґрунтовна схема диспуту. Цей дозвіл контраргументів і водночас їх заборона, дозволяють зробити промову менш вразливою. Навіть зовнішні засоби доказів втрачають силу, коли мовцеві вдається зміцнити конкуруючу внутрішню вірогідність [8: 55].

Перша книга з риторики довідкового характеру, яка виникла у 370 р. до н.е., має софістські витоки. Все-ж таки, вона довгий час належала до спадку праць Аристотеля оскільки у якості цитати було присвячення Олександрові Великому, у якому Аристотель бажає володарю «багато добра». Але /Аристотель написав свою власну риторичну науку набагато пізніше. Отже, вона мала скромну назву «Риторика Олександра», автор якої відомий сьогодні як Анаксімен із Лампсакоса (2-га полов. 4 ст.). Він розрізняв, подібно до Квінтіліана, сім способів мовлення (виголошення промови). До шести так званих класичних видів промов (промова у суді, промова під час наради, хвалебна промова та обвинувачувальна, промови на захист чогось або проти чогось з наведенням елементів про- та контраргументації) додалася характерним чином сьома, промова з метою перевірки. Для цієї риторичної наукою є ціннісно-релятивістська відкритість, якою пояснюється значний масштаб перемоги у мовній дуелі.

У семи розділах «Риторика Олександра» мова йдеться також і про стиль. При цьому для досягнення більшого обсягу промови спочатку пропонується поділ теми на підпункти, а стислість досягається завдяки спеціально дібраним поняттям, які говорять самі за себе. Для автора важливою є якість у висловлюванні думки, передумовою чого є уникання багатозначності понять і термінів. У центрі уваги знаходиться також правильність мови. Наступними рекомендаціями є вживання антитези та паралелізму. Вони охоплюють як структурні єдності на рівні слова, так і звукові (на рівні окремих звуків). Взагалі, у цій ранній риторичній науці, стиль ще не відіграє значної ролі, він є лише одним із засобів, щоб переманити слухача на свою сторону.

Таким чином, риторика і стилістика увійшли до «арсеналу» шукачів правди. Платон, якого впевнено можна назвати одним із найкращих стилістів свого часу, відкрив не лише багатство ідей у речах, але й правду в мові. Обидва аспекти були формалізовані Аристотелем [8: 56].

Боротьбу між філософією й риторикою розпочав Сократів учень Платон (427 – 347 рр. до н. е.). Платон не створив власної риторики, він навпаки виступав як запеклий супротивник всього софістського. У діалозі «Горгій» він висловлює сумнів не лише стосовно наукового характеру риторики, а й не хоче визнавати її власне мистецтвом, вважає швидше технічною рутинною. Саме це розмежування техніки та характеру нарешті уможливило існування стилістики у власному розумінні. Виходячи із теорії, що мовлення керується душею, Платон вимагає досконалого знання слухача, до душі якого власне і спрямоване мовлення. Він вважав, що кожному оратору треба виробити в собі дві властивості: вміти охопити все одним загальним поглядом, щоб підпорядкувати одній ідеї і чітко усвідомити предмет повчання чи промови; вміти все розподілити на види, підвиди, частини. На думку Сократа, єдність синтезу й аналізу є необхідною рисою ораторського мистецтва. За Платоном, будь-яка промова повинна складатися як жива істота, що має тіло, руки, ноги, голову. Все має відповідати одне одному і всьому цілому [4:81]. Зв'язок із життям та зрозумілість є головними вимогами, які ставляться до промови й сьогодні [8: 57].

Найвидатнішим майстром ораторського мистецтва стародавньої Греції вважається Демосфен (384 – 322 рр. до н. е.). Він був представником рабовласницької знаті, захисником демократичного ладу. Під час боротьби проти панування Македонії ораторська трибуна стала ареною ідеологічної і політичної боротьби. Завдяки захопленню риторикою він став вчителем ораторського мистецтва, а пізніше політичним і державним діячем. До нас дійшло понад 60 його промов і листів.

Найвідомішими є його політичні промови, особливо три з них, що були виголошені проти Філіпа, македонського царя, який намагався позбавити Афіни самостійності. Демосфен умів майстерно драматизувати свою промову. Він часто вживав риторичні запитання, на які тут же сам відповідав. Наприклад: *«Чому я так говорю? Тому, що я ...»*. За допомогою категоричних форм він привертав до своєї промови особливу увагу: *«Ні, це не так, це рішуче не так!»*. Іноді він вигукував запитання: *«Хто б міг подумати, що це станеться!?»* або: *«А після цього всього ви ще питаєте, чому державні справи в такому занепаді!»*. Його виклад був ясний, фрази в промовах, як правило, короткі, порівняння й метафори посилювали враження від його виступів. Відомо, що на промовах Демосфена вчилися не тільки оратори багатьох поколінь у Греції, а й пізніше в Римі.

Вищого рівня розвитку досягає риторика уже як теоретична наука в часи Аристотеля. Він дав наукове обґрунтування риторики, розширив її предмет, показав її всеохоплюючий характер. Аристотель написав «Риторику», що складається з трьох частин. «У першій розкриваються принципи, якими керується оратор (правові, професійні, моральні). У другій частині увага зосереджується на особистих якостях промовця (розум, порядність, знання, довір'я). Третя частина «Риторики» присвячена технічному аспекту ораторства: пафосу, побудові, стилю, психологічному контакту з аудиторією, образності, способам і прийомам переконань. Головною вимогою Аристотеля до стилю була ясність. На його думку, гарний стиль той, який сповнений почуттям, відображає характер і відповідає істинному стану речей. Вишуканість мовлення створюється доречним використанням афоризмів, метафор, прислів'їв, жартів. У промові він чітко виділяв чотири частини: передмову, розповідь, докази і висновки. Великого значення надавав Аристотель передмові: порівнював з мелодією та з прологом у поезії. Матеріал у розповіді радив викладати частинами, не повторюватися, з'ясовувати невідоме. У доказах треба домагатися конкретності. Епілог бажано виділити для того, щоб ще раз нагадати, для чого була виголошена промова, і викликати до оратора добре ставлення» [4: 82].

Промови Демосфена брав за зразок один з найславетніших римських ораторів – Цицерон, цінуючи їх силу, а виступам Цицерона, як відомо, притаманне розмаїття виражальних засобів.

У республіканському Римі політичне і судове ораторське мистецтво мало таке ж велике практичне значення, як і в Греції. Ще в II столітті до нашої ери консервативні римляни

забороняли грецьким ораторам і філософам з'являтися в Римі. Однак грецький вплив поширився й тут. Перші відомі римські оратори пройшли саме грецьку школу.

Відомим оратором і теоретиком римської риторичної школи був Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.) – політичний і державний діяч, відомий адвокат. Він залишив понад 100 промов, що увійшли в скарбницю світової риторики. Крім блискучих промов, що стали зразком красномовства, Цицерон залишив три книги, в яких подав своє розуміння риторики: «Про оратора», «Брут», «Оратор». У них послідовно викладено теорію ораторського мистецтва, ідеал оратора та історичний розвиток риторики.

У своїх трактатах Цицерон надавав великого значення формуванню засобами риторики людини-патріота, громадянина, для якого інтереси держави понад усе, який живе ідеалами свого народу. Великого значення Цицерон надавав риторичній науці і техніці ораторства, джерелам доказів. Він ставив перед оратором п'ять завдань: перше – знайти зміст промови; друге – розташувати докази, кожний зваживши та оцінивши; третє – «одягти й прикрасити усе це словами»; четверте – «закріпити промову в пам'яті; п'яте – «виголосити її достойно і приємно». Ділячись секретами власного ораторського досвіду, Цицерон радив: слід на початку промови схилити слухачів на свою користь, далі пояснити справу, з'ясувати предмет суперечки, довести те, на чому наполягаємо, відкинути заперечення, а в кінці промови виголосити «все, що говорить на нашу користь», розгорнути й звеличити, а те, що за супротивника – похитнути й позбавити значення.

Теорія ораторського мистецтва була добре розроблена, про що свідчить посібник для складання промов одного з римських ораторів. На думку його автора, кожна промова повинна мати: екзордіум – кілька вступних зауважень щодо теми промови; експозицію – визначення поняття, характеристика обсягу й важливості теми; кауза – логічні аргументи, що підтверджують правильність судження, прямі дедуктивні докази; контраріум – спростування думки супротивника, непрямі дедуктивні докази; сіміле – подібні явища в інших сферах, аналогії; екземпльом – приклади з історії і повсякденного життя, індуктивні докази; тестимоніум – висловлювання славетних людей, прислів'я, авторитетні судження; конклюдіо – резюме, висновки, їх використання.

Отже, проаналізувавши основні напрямки античної риторики, можна зробити висновок про те, що вона була вихідною основою для становлення стилістики як науки. Короткий історичний екскурс дозволяє краще зрозуміти основні засади сучасної риторики, так званої неориторики, оскільки у неориторичних концепціях риторика розглядається як мистецтво ефективної і переконливої побудови усного та писемного висловлювання (а не тільки звертання до публіки – у чому сучасна риторика ширше античної риторики).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка (для институтов и факультетов иностранных языков): Учеб. – 2 - е изд. испр. и доп. - М.: Высш. шк., 1990. – 320 с.
2. Глушак Т.С. Функциональная стилистика немецкого языка: [Учеб. пособие для фак. и ин-тов иностр. яз.]. - Мн.: Выш. Школа, 1981. – 173 с.
3. Мала філологічна енциклопедія/Уклали: О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалок. – К.: Довіра, 2007. – 478с.
4. Мацько Л.І. та ін. Стилістика української мови: Підручник/Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 362 с.
5. Томан І. Мистецтво говорити, Пер. з чес. – 2 –е вид. – К.: Політвидав України, 1989. – 293 с.
6. Павлова Л.Г. Спор, дискуссия, полемика. – М.: Просвещение, 1991. – 127 с.
7. Lexikon sprachwissenschaftlichen Termini/2., unveränderte Auflage. Herausgegeben von Rudi Konrad, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1998. – 281 S.
8. Karl-Heinz Göttert, Oliver Jungen. Einführung in die Stilistik/ Wilhelm Fink Verlag. – München, 2004. – 288 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Токарева – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології, завідувач секції німецької філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
Наукові інтереси: стилістика.